

Folkemord i et komparativt koloniperspektiv: et riss av en fagdebatt

Av **Tore Linné Eriksen**

Av forståelige grunner har holocaust og det tredje riket stått i sentrum innenfor folkemordsforskningen, men denne historisografiske oversiktsartikkelen viser at tida nå er moden for en mer komparativ og global tilnærming. Ikke minst viser en gjennomgang av et stort antall lærebøker, antologier og tidsskriftartikler fra de siste åra at sammenhengen mellom folkemord og kolonialisme står fram som et nytt og fruktbart forskningsfelt, og at folkemord i historien ikke bare springer ut av totalitære regimer i det tjuende århundret. Det blir også gitt en introduksjon til den spennende fagdiskusjonen om mulige forbindelseslinjer mellom det tyske folkemordet i Namibia (1903–1908) og det tredje rikets konsentrasjonsleirer og krig på Østfronten.

**English
abstract
p 553**

torelinne.eriksen@lui.hio.no

Eriksen er professor i utviklingsstudier ved Høgskolen i Oslo.

Historisk tidsskrift

Bind 88, s. 399–428

© Universitetsforlaget 2009

I 2008 FIKK FOLKEMORDSSTUDIER som et komparativt forskningsfelt sitt endelige gjennombrudd i Norge med det store samleverket *Folkemordenes svarte bok*.¹ I likhet med store deler av den internasjonale forskningen omkring folkemord har denne boka naziregimets *holocaust* som sitt utgangspunkt, samtidig som det er politisk massevold i det tjuende århundret som historisk epoke som stilles i sentrum. Dette kommer ikke minst fram gjennom redaktørens fyldige innledning, der det er lett å spore arven fra Hannah Arendt og fra litteraturen om de farlige utopier og lengselen etter ideologisk, religiøs eller biologisk renhet. Et annet underliggende tema som berøres i mange bidrag er spørsmålet om hvorfor folkemord og andre forbrytelser så ofte har vært knyttet til totalitære – særlig fascistiske eller kommunistiske – regimer. En slik tilnærming knytter seg til en annen klassisk problemstilling: hvordan skal sivilisasjonsbrudd eller sivilisasjonsforvitring forklares i vår egen verdensdel, dvs. i et Europa med en arv fra antikken, opplysningstid og borgerlig-demokratiske revolusjoner? Med Hannah Arendts ord handler det om å belyse hvordan en understrøm på et spesielt tidspunkt kommer til overflaten og bryter med det som gjerne oppfattes som selve hovedstrømmen i europeisk historie.²

Det er selvsagt gode grunner til at folkemordsstudier ofte har tatt sitt utgangspunkt i holocaustforskning og totalitære regimer i det tjuende århundret, noe som både har gitt nødvendig innsikt, stimulert til empati, utviklet nye forskningsmetoder og bidratt til advarsler mot gjentakelser. Men en slik konsentrasjon har også hatt sine omkostninger, i alle fall i de tilfeller hvor forskere insisterer på at lite annet enn Nazi-Tysklands statsdrevne masse mord på jøder og ideologier som bygger på en ekstrem antisemittisme kan regnes som folkemord. I dette ligger en tankegang om at dette er så unikt at alle former for sammenlikninger og generaliseringer bestemt må avvises. Ikke så lite intellektuell energi har vært brukt til å skape definisjoner og etablere kriterier som stenger for komparative studier.³ En

1. B. Hagtvatn (red.), *Folkemordenes svarte bok. Politisk massevold og systematiske menneskerettsbrudd i det 20. århundre*, Oslo 2008.

2. H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, San Diego 1985 (utg. med nytt forord, 1. utg. 1951). For en kritisk drøfting av Arendt som folkemordsteoretiker, se R. King og D. Stone (red.), *Hannah Arendt and the uses of history. Imperialism, nation, race, and genocide*, Oxford 2008.

3. En klassisk antologi som presenterer de forskjellige strømninger i denne debatten er A.S. Rosenbaum (red.), *Is the Holocaust unique? Perspectives on comparative genocide*, Boulder, Col. 2009 (3. utg.). Her bidrar ikke minst redaktørens innledninger til en ryddig oppklaring. Blant bidragsyterne er det særlig Steven T. Katz som målbærer tesen om det unike ved holocaust (The uniqueness of the Holocaust: the historical dimension), mens denne tradisjonen skarpest avvises av David Stannard (Uniqueness as denial). Det kan legges til at frontlinjene ikke er like skarpe som før, og at fastlåste posisjoner er i ferd med å mykes opp. Selv om for eksempel Yehuda Bauer fastholder at den ekstreme (og irrasjonelle) formen for antisemittisme og den globale intensjonen om å utrydde den jødiske befolkning over hele kloden gjør holocaust til et tilfelle som er «unprecedented», er han også åpen for at betegnelsen folkemord også kan brukes om utryddelsen av amerikanske urfolk, og i Armenia, Rwanda og Kambodsja. Se særlig kapittel 4 (Comparing genocides) i Y. Bauer, *Rethinking the Holocaust*, London 2000.

slik holdning blir nå kraftig utfordret av forskere som understreker at alle folkemord og forbrytelser mot menneskeheten både er unike og har felles trekk, og som presiserer at det selv uten holocaust ville være behov for et generelt begrep som omfatter folkemord i feks. Namibia, Armenia, Kambodsja og Rwanda. Dessuten er det alltid en mulighet for at ny kunnskap gjennom komparative studier vil vise at mange unike trekk kanskje ikke er så unike likevel.

Min oppgave i denne historiografiske oversiktsartikkelen er å presentere og drøfte deler av den litteraturen som slår til lyd for komparative og globale perspektiver, og som derfor tar oss med både bakover i tid og ut over vår egen verdensdels grenser.⁴ For å gjøre dette så konkret som mulig med beskjeden plass til rådighet, vil jeg legge tyngdepunktet på koloniepoken og på formidling av forskningsresultater og faglige diskusjoner fra de aller siste åra. Det er mye å finne for den som ønsker å lete; det kommer for tida en veritabel flom av introduksjonsbøker til folkemordsstudier (*Genozidstudien* eller *Genocide studies*), artikkelsamlinger om kolonialisme og folkemord, tidsskriftartikler og monografier bygd på case-studier.⁵ I valget mellom å vise mangfoldet i den nye litteraturen og å gå i dybden i diskusjonen av enkeltbidrag, vil det første hensynet veie tyngst. På denne måte vil leseren forhåpentlig få et bedre grunnlag for selv å gå videre. La det også være sagt i starten at jeg har en åpen holdning til de mange forskjellige definisjoner av folkemord som lanseres i litteraturen, der det forhåpentligvis vil gå fram underveis om det er Folkemordkonvensjonen fra 1948 som legges til grunn, eller om det er tale om andre definisjoner som historikere og samfunnsforskere finner mer velegnet.⁶ Mange forskere er lite tilfreds med en juridisk tekst som stiller strenge krav til intensjonalitet og rettslig bevisførsel, selv om det er enighet om at dette også har en funksjon i tilfeller hvor straffefølgelse og

4. I all beskjedenhet har jeg selv bidratt på norsk med T.L. Eriksen, *Det tjuende århundrets første folkemord. Namibia 1903–1908*, Oslo 2007. For en kortversjon, se T.L. Eriksen, *Utslettelsen av Hererofolket i Namibia 1904–08* i Hagtvet (red.) 2008.

5. Det er særlig interessant å merke seg den tematiske utvidelsen og interessen for komparative studier i de viktigste fagtidsskriftene på feltet: *Patterns of Prejudice, Holocaust and Genocide Studies, Journal of Genocide Research, Genocide Studies and Prevention og War Crimes, Genocide & Crimes against Humanity*. Et aktuelt eksempel er *Journal of Genocide Research* 2008, 10, 2, som er et temanummer med artikler om imperialisme, settlerkolonialisme og folkemord.

6. Norsk oversettelse av hovedavsnittene i FN-konvensjonen er gjengitt hos Hagtvet (red.) 2008: 17–20. For en ryddig oversikt over denne debatten, se særlig A.D. Moses, *Conceptual blockages and definitional dilemmas in the 'racial century': genocides of indigenous peoples and the Holocaust*, i A.D. Moses og D. Stone (red.), *Colonial genocide*, London 2007. En betimelig advarsel mot «obsessive definitionalism», «academic turf-battling» og «obscure levels of hair-splitting» finnes hos I. Charney, *Toward a generic definition of genocide*, i G. Andreopoulos (red.), *Genocide: Conceptual and historical dimensions*, Philadelphia 1994.

erstatningskrav kommer på tale, mens andre er mer bekymret over tendensen til å gjøre ett enkelt folkemord til et fenomenologisk unikt og paradigmatisk tilfelle som alt annet må måles mot. Inntil det oppstår en større grad av faglig konsensus når det gjelder folkemord, forbrytelser mot menneskeheten, krigsforbrytelser og massevold (både som deskriptive og analytiske begreper), er det bedre å leve med et slikt mangfold enn å grave seg ned i skyttergravene. Selv om det ikke kan gis enkle svar eller vanntette definisjoner, bør ikke dette være en hindring for å stille viktige spørsmål. På samme måte bør det heller ikke overraske at komparativ folkemordsforskning, som fortsatt befinner seg i en sped startfase, kjennetegnes av mange svakheter og innebygde problemer.⁷

SAMMENLIKNINGER OG SAMMENHENGER

Et sentralt poeng i den framvoksende litteraturen som anlegger et mer langsiktig urfolks- og koloniperspektiv, er at folkemord gjennom historien ikke bare er knyttet til det tjuende århundrets totalitære regimer. Som vi skal se nedenfor, er det i flere tilfeller også tale om alvorlige forbrytelser begått av jordokkupanter og/eller i regi av stater som på hjemmebane gjerne ser på seg selv som liberal-demokratiske. Det er heller ikke vanskelig å tenke seg at spørsmålet om hva som er understrøm og hva som er hovedstrøm i europeisk historie kan se annerledes ut fra den delen av verden som ofte betegnes som «Sør», der det har vært minnet om at de ugjerninger som ble begått i Europa på 1930- og 1940-tallet så langt var ukjente for ofrene for kolonisering og slavehandel over et tidsspenn på 500 år. I et slikt perspektiv er det vanskelig å forstå at det tjuende århundrets brutalitet skulle være uten sidestykke eller være så ufattelig for mennesker at det tales om «erkjennelsens grenseland».⁸ Den nylig avdøde Aimé Césaire fra Martinique har spissformulert det slik: Hitlerismen eksisterte før Hitler, og protestene kom først da Hitler gjorde mot Europa det som Europa lenge hadde gjort

7. For en god drøfting av slike problemer, se A. Weiss-Wendt, *Problems in comparative genocide scholarship*, i D. Stone (red.), *The historiography of genocide*, London 2008.

8. Det er den samme diskusjonen som Mark Mazower, selv kjent for sin framstilling av det tjuende århundrets Europa som «the dark century», la opp til allerede for mer enn ti år siden: «I think there may [...] have been a widely-held assumption that the mass killing of African or American peoples was distant and in some sense an 'inevitable' part of progress while what was genuinely shocking was the attempt to exterminate an entire people in Europe. The assumption may rest upon an implicit racism, or simply upon a failure of imagination», M. Mazower, *After Lemkin: Genocide, the Holocaust and history*, *Jewish Quarterly* 1994, 5: 8, her sitert fra Moses 2007: 150.

mot afrikanere, arabere og indere.⁹ På samme måte viser han til at kolonialismen representerte en slags «avsvilisering» av koloniherrne og forsterket deres rasetenkning (eller rasistiske tenkning). Med tanke på de nære slektsbåndene mellom rasisme overfor afrikanere i koloniene og antisemittiske holdninger i Europa, er spørsmålet også reist om ikke holocaustforskningens konsentrasjon omkring antisemittisme som grunntrekk i europeisk kultur gjør at den dyptgripende rasismen overfor folk i Asia og Afrika lett kan komme i skyggen.¹⁰

Men det er ikke bare ny kunnskap om kolonialismen og utryddelse av urfolk som befrukter folkemordsstudier som fagfelt. Like viktig er det at komparative studier ikke bare handler om å identifisere ulikheter og fellesstrekk mellom folkemord ut fra gitte (og ofte omstridte) kriterier, men også om å utforske om det er noen forbindelseslinjer mellom de fenomener som studeres. Oppgaven er med andre ord både å sammenlikne og å lete etter sammenhenger. En aktuell utfordring som jeg skal vende tilbake nedenfor, består derfor i å kartlegge mulige forbindelseslinjer mellom imperialisme og det tredje riket. Dersom vi går enda et steg videre, kan spørsmålet også reises om det kan tales om en felles globalhistorisk prosess. Dette er en problemstilling som griper tilbake til Hannah Arendts pionérverk om totalitære regimer og ideologier fra 1951, men som i all hovedsak har blitt ignorert i folkemordsforskningen helt fram til de siste åra. Selv oppsummerte hun det slik:

African colonial possessions became the most fertile soil for the flowering of what later was to become the Nazi elite. Here they had seen with their own eyes how peoples could be converted into races and how, simply by taking the initiative in this process, one might push one's own people into the position of the master race.¹¹

9. Dette var et viktig tema allerede hos A. Césaire, *Om kolonialismen*, Oslo 1970. Den samme problemstillingen drøftes eksplisitt i nyere folkemordslitteratur, se bl.a. R. Cribb, *Genocide in the non-Western world: implications for holocaust studies*, i S.L.B. Jensen (red.), *Genocide: cases, comparisons and contemporary debates*, København 2003 og A.D. Moses, *Empire, colony, genocide: keywords and the philosophy of history*, i A.D. Moses (red.), *Empire, colony, genocide*, Oxford 2008.

10. Spørsmålet stilles bl.a. hos O. Bartov, *Seeking the roots of modern genocide: On the macro- og microhistory of mass murder*, i R. Gallately og B. Kiernan (red.), *The specter of genocide*, Cambridge 2003. Et nytt forsøk på å framstille antisemittisme som kvalitativt forskjellig fra alle andre former for rasisme er gitt i J. Herf, *Comparative perspectives on anti-semitism in the Holocaust and American white racism*, *Journal of Genocide Research* 2007, 9, 4: 575–600. Denne artikkelen har fått et grundig og velartikulert svar, se A.D. Moses, *The fate of Blacks and Jews: A response to Jeffrey Herf*, *Journal of Genocide Research* 2008, 10, 2: 269–287. Anti-afrikanske holdninger i Nazi-Tyskland er bl.a. dokumentert i R. Scheck, *Hitler's African victims. The German army massacres of black French soldiers in 1940*, Cambridge 2006, som har et videre sikte enn tittelen tilsier.

11. Arendt 1985: 206.

Historikere har som kjent en forkjærlighet for å dele fortida inn i perioder og epoker, og ikke noe er enklere enn å operere med hundreår, slik som når det tjuende århundret framstilles som krigenes, folkemordenes og de totalitære regimenes periode, eller som «ekstremismens tidsalder».¹² Hvis vi isteden foretar en inndeling som gjør tida mellom 1850–1950 til en egen epoke, er det kanskje mer naturlig å oppfatte rasisme, kolonialisme og framvekst av den globale kapitalismen som overordnet fellestrekk og – med A. Dirk Moses – tale om denne perioden som «the racial century».¹³ Alternativt kan vi følge Karl Jacoby, som med utgangspunkt i utryddelsen av urfolk i bl.a. USA, Australia og New Zealand bruker betegnelsen «the age of global extermination» om 1800-tallet.¹⁴ Det er ut fra samme tankegang at Arthur Grenke gjør et forsøk i *God, greed and genocide* på å definere kolonialistiske folkemord – med vekt på erobring av jord og ressurser – som en egen kategori, som etter hans mening skiller seg fra de mer religiøst-ideologiske folkemord med Armenia, Stalins Sovjetunionen, Nazi-Tyskland og Kambodsja som eksempler.¹⁵

NOEN SENTRALE OVERSIKTSVERKER

Den komparative og globale vendingen innenfor folkemordsstudier kommer tydelig til uttrykk i de nyeste lærebøkene på feltet. Et godt – og pedagogisk – sted å starte er *Genocide. A comprehensive introduction*, der Adam Jones foretar en allsidig drøfting ut fra både historiske, antropologiske, sosiologiske, statsvitenskapelige og psykologiske innfallsvinkler, og hvor sammenhenger mellom kolonialisme, imperialism og folkemord blir viet betydelig plass.¹⁶ Det handler hos Jones selvsagt ikke om å sette likhetstegn mellom kolonialisme og folkemord, ettersom et hovedformål med kolonialismen snarere kan sies å være bruk av arbeidskraft og ressurser (som jord og mineraler) til «moderlandets» beste og sikre seg markeder for sine industrivarer. Men kolonialisme kommer i mange utgaver

12. E. Hobsbawm, *Ekstremismens tidsalder. Det 20. århundrets historie 1914–1991*, Oslo 1997.

13. «What is required, then, is an account of European modernity that links nation-building, imperial competition and international and intra-national racial struggle to the ideologically driven catastrophes of the twentieth century. The proposition I should like to advance is that the hundred years roughly following 1850 can be conceptualized as the ‘racial century’ whose most basic feature was competition between rivals’ projects of nation-building and ‘people making’ (that is, the fashioning of ethnically homogeneous populations domestically) that culminated in the Holocaust of European Jewry and other racial minorities in the 1940s», Moses 2007: 177.

14. K. Jacoby, «The broad platform of extermination»: Nature and violence in the nineteenth century North American borderlands, *Journal of Genocide Research* 2008, 10, 2: 263. Forfatteren legger her stor vekt på hvordan den amerikanske urbefolkningen blir «bestialisert», dvs. framstilt som ulver og andre ville dyr som det er viktig å avlive.

15. A. Grenke, *God, greed and genocide. The Holocaust through centuries*, Washington 2005.

16. A. Jones, *Genocide. A comprehensive introduction*, London 2006.

og til forskjellige tider, og det er derfor en viktig forskningsoppgave å identifisere hvilke spesifikke omstendigheter det er som gir grobunn for ekstreme løsninger og hva slags «eskaleringsdynamikk» det er som utløser den alvorligste av alle forbrytelser, dvs. folkemord. Erfaringene viser ifølge Jones at denne risikoen er størst i den form for kolonialisme – kjent som «settlerkolonialisme» – der lokalbefolkningen utryddes eller skyves til side for å gi plass til europeisk bosetting og jordokkupasjon, og hvor det utøves et lokalstyre med mange innslag av eksplisitt rasisme. Her henter Jones sine eksempler både fra Nord- og Sør-Amerika, Australia, New Zealand og Afrika, og knytter seg til en forskningsretning som mener at slike samfunn har sin egen «logic of exterminism» eller utgjør en spesifikk samfunnsformasjon som er «inherently genocidal».¹⁷

I tillegg til materielle eller religiøse drivkrefter, dvs. kamp om jord og sjeler, drøfter Jones det han kaller en «racial-eliminationalist ideology» og som knyttes til en utbredt europeisk forestilling om andre folkeslag som lavtstående, barbariske eller utdøende raser også i reit biologisk forstand.¹⁸ Her følger Jones den samme tilnærmingen som makrososiologen Michael Mann, som i en bredt anlagt studie – *The dark side of democracy* – viser til at landområder i denne type kolonier er en begrenset ressurs som ikke begge parter kan eie, og hvor terskelen er lav for en utryddelseskrig dersom lokalbefolkningen setter seg til motverge eller gjør opprør. Ut fra dette utformer Mann det han kaller «a general model of colonial cleansing».¹⁹

I Mark Levenes ambisiøse og veldokumenterte firebindsverk om folkemord gjennom historien (som foreløpig bare har kommet halvveis), bærer ett av bindene betegnende nok undertittelen *Genocide and the rise of the West*.²⁰ Her blir det anlagt et perspektiv som analyserer folkemord

17. Nyere bidrag i denne retning, som alle er publisert i A.D. Moses (red.), *Empire, colony, genocide. Conquest, occupation, and subaltern resistance in world history*, Oxford 2008, er R. Evans, «Crime without a name»: Colonialism and the case for «indigenocide»; P. Wolfe, Structure and event: Settler colonialism, time, and the question of genocide; N. Fintzsch, «The aborigines [...] were never annihilated, and still they are becoming extinct»: Settler imperialism and genocide in nineteenth-century America and Australia. Se også R.K. Hitchcock, T.E. Koperski, Genocides of indigenous peoples, i Stone (red.) 2008 og B. Madley, California's Yuki Indians: defining *genocide* in native American history, *Western Historical Quarterly* 2008, 39, 1: 303–322.

18. Jones 2006: 68.

19. «Unlike capital or labor, land is finite. Possession excludes others from its use [...] Thus colonial settlement produced especially murderous ethnic conflict over the possession of land. Seizing the land while requiring no native labor often brought ethnocide or genocide. Colonial cleansings are uniquely dominated by direct conflict over economic power resources», M. Mann, *The dark side of democracy. Explaining ethnic cleansing*, Cambridge 2005: 31. Mann vier et eget kapittel til «Genocidal democracies in the New World».

20. M. Levene, *Genocide in the age of the nation-state*. Vol. II: *The rise of the West and the coming of genocide*, London 2005. For en sammenfatning av disse synspunktene, se M. Levene, Empires, native peoples, and genocide, i Moses (red.) 2008.

som et fenomen som er uløselig knyttet til en globalhistorisk prosess med bl.a. kolonialisme, framvekst av nasjonalstater og utviklingen av et internasjonalt statssystem som sentrale trekk. Fra Levenes side er det et klart uttalt mål med bøkene å skape en motvekt til det eurosentrisk perspektivet hvor folkemord som utspiller seg utenfor Europa enten blir oversett, benektet eller oppfattet som isolerte enkelthendinger. Det betyr ikke minst at søkelyset rettes mot det som omtales som «waves of colonial extermination» fra 1500-tallet og framover.²¹ De spanske conquistadorene sammenliknes for eksempel med de tyske *Einsatzgruppen* på Østfronten i 1941/42, og det legges stor vekt på utryddelsen av den indianske urbefolkningen utover på 1800-tallet som en følge av konsolideringen av nasjonalstaten i USA. Levene har et våkent blikk for sammenhengen mellom rasisme, grådighet og hevn når lokalbefolkningen utfordrer både jordokkupanter og statlige myndigheter, der det særlig er det tyske folkemordet i Namibia som får en grundig behandling.²² I tillegg til å løfte fram europeisk kolonialisme i oversjøiske områder, er Levene også opp tatt av folkemord eller andre massive overgrep i landbaserte imperier som er på vikende front i denne perioden, slik som det kinesiske Qingdynastiet, Russland, det tyrkisk-osmanske imperiet og det østerriksk-ungarske habsburgerkeiserdømmet.

De nye forskningstendensene kommer også tydelig til uttrykk i Ben Kiernans nye verk om folkemord gjennom historien, der lange linjer og globale sammenhenger går fram av tittelen: *Blood and soil. A world history of genocide and extermination from Sparta to Darfur*.²³ Ikke minst er det påfallende at rundt 400 av denne tungtveiende lærebokas 600 sider er organisert omkring imperialismens tidligste ekspansjon, der spansk erobring i Amerika står i sentrum, og «settlerkolonialisme» med eksempler fra Irland, Nord-Amerika, Australia og Afrika. Det er med andre ord slik at det tjuende århundret ikke opptar mer enn en tredel av sidetallet. Det

21. Her viser han særlig til den slående kontrasten mellom fravær av folkemord innad i Europa før 1914 og det han omtaler som «[...] the crescendo of genocidal assaults in response to native resistance in Africa, Asia and the Pacific at the *fin-de-siècle* high point», Levene 2005: 163. Levene slutter seg til andre forskere som spesielt tar for seg settlerkolonier: «The perceived need for land, for resources, for popular empowerment, for the unfettered mobilisation of natural assets, or the opening up of a frontier region – all of which a real or imagined communal group may resist or deny – is certainly intrinsic to the majority of genocides», *ibid*: 140.

22. Levene advarer samtidig mot å oppfatte massedrapet på hererofolket i Namibia som et særtilfelle, og mener at det er «[...] part and parcel of a much wider landscape of *fin-de-siècle* extreme violence perpetrated by European imperialists as they meet increasingly tenacious native resistance», Levene 2005: 3.

23. B. Kiernan, *Blood and soil*, New Haven 2007. For en kort sammenfatning av de viktigste ideologiske drivkrefter bak folkemord, se B. Kiernan, *Underliggende ideologiske momenter i moderne folkemord*, i Hagtvet (red.) 2008.

er også verdt å merke seg at de fleste av de grunnleggende ideologiske drivkreftene som Kiernan identifiserer som bakgrunnsfaktorer for folkemord har nær tilknytning til kolonialisme. I tillegg til rasisme og territoriell ekspansjon gjelder det den agrarromantiske forestillingen om at fastboende bønder med eiendomsrett befinner seg på et høyere utviklingsstrinn enn nomader og pastoralister, noe som ofte har vært brukt som rettferdiggjøring av jordokkupasjon i europeisk regi. I mange kolonier har denne oppfatningen vært brukt for å begrunne «erobrerens rett». Selv om forfatteren naturlig nok understreker at noen folkemord er mer ekstreme enn andre, er det ett av hans hovedpoenger at det er mange nok fellestrekk til å lage teorier bygd på «connections and consistent themes». Kiernan legger i sin historiske framstilling også til grunn en vid folkemordsdefinisjon som ikke begrenser seg til en intendert fysisk likvidering av størstedelen av en bestemt folkegruppe, men som gir både ødeleggelsen av et folks materielle og kulturelle grunnlag og «genocidal massacres» sin rettmessige plass. Han er derfor opptatt av å drøfte tilfeller hvor det ikke foreligger noen klart uttrykt plan i statlig regi, men hvor selve det faktiske forløpet gir folkemord som ubønhørlig resultat.

I tillegg til den plass som er viet drøftingen av sammenhengen mellom kolonialisme og folkemord i de ovennevnte oversiktsverk, har det i de siste åra også kommet flere innholdsrike bøker med dette som et eksplisitt tema, og som det vil bli trukket vekslers på der det hører tematisk hjemme utover i denne artikkelen. Ett av de første eksemplene innenfor denne retning er en meget rikholdig antologi fra 2004 med Adam Jones som redaktør: *Genocide, war crimes and the West: History and complicity*.²⁴ I samme år kom *Genocide and settler society*, som i hovedsak omhandler forhold i Australias historie, men som også er et bidrag med et mer generelt sikte.²⁵ For dem som mer allment søker oversikt over kolonialismens forbrytelser, er det også grunn til å anbefale en omfattende «svartebok» som franske historikere, under ledelse av Marc Ferro, utgav for noen få år siden. Selv om boka som helhet ikke knytter seg eksplisitt til folkemordsforskningen, finnes det i flere kapitler direkte referanser.²⁶

24. A. Jones (red.), *Genocide, war crimes & the West. History and complicity*, London 2004.

25. A.D. Moses (red.), *Genocide and settler society. Frontier violence and stolen indigenous children in Australian history*, Oxford 2004. En av de mest innflytelsesrike artiklene er her J. Zimmerer, Colonialism and the Holocaust. Towards an archeology of genocide.

26. M. Ferro (red.), *Kolonialismens sorte bog. 500 års forbrydelser*, København 2005. Den franske originaltittelen *Le livre noir du colonialisme* (Paris 2004) viser at dette er ment som et supplement til boka *Le livre noir du communisme*. Mens denne har kommet i engelsk utgave (S. Courteois m.fl., *The black book of communism. Crimes, terror, repression*, Cambridge, MA 1999), har ikke noe forlag interessert seg for en engelsk utgave av kolonistudien. Heldigvis for mange norske lesere foreligger den meget fortjenestefullt i dansk utgave.

Det er også verdt å merke seg at det er flere kapitler som omhandler de samme temaer i et annet nyskrevet oversiktsverk: *The historiography of genocide*.²⁷ Boka har samlet over tjue bidrag som kaster lys over definisjoner, forskningsmetoder og spennende debatter innenfor komparativ folkemordsforskning, som omtales som en av de raskest voksende disipliner innenfor samfunnsvitenskap og humanistiske fag. Blant de mange enkeltstudier finner vi kapitler om Nord-Amerika, Australia, Namibia, Armenia, India, Kina, Kambodsja, Rwanda, Sovjetunionen, Guatemala og Bosnia.

Den nye forskningsretningen har også nedfelt seg i to nye – og uunnværlige – samleverk: *Colonialism and genocide* og *Empire, colony, genocide*.²⁸ I tillegg til artikler som drøfter rasisme, kolonialisme og folkemord på et mer generelt grunnlag, inneholder bøkene – som vi skal se nedenfor – artikler om og av den polske folkerettsjuristen Raphael Lemkin, og en lang rekke case-studier av bl.a. Namibia/Tanzania, Tasmania, Australia, Armenia, Russland og Polen/Ukraina under den andre verdenskrigen.²⁹

ARVEN FRA LEMKIN

Som alltid er det lett å overdrive hvor nye de nye faglige retningene egentlig er. Det er derfor interessant å merke seg at den polske folkerettsjuristen Raphael Lemkin, som med rette regnes som opphavsmann både til begrepet folkemord (*genocide*) og FN-konvensjonen fra 1948, i virkeligheten viet stor oppmerksomhet til europeisk kolonialisme og «genocidal extermination» av urfolk.³⁰ Lemkin er mest kjent for en bok som ble utgitt i 1944, og som derfor av naturlige grunner handlet mest

27. Stone (red.) 2008. Boka er en oppfølger til en tilsvarende «state-of-the-art»-gjennomgang av litteraturen omkring folkemordet på jøder og andre minoriteter under det tredje riket, se D. Stone (red.), *The historiography of Holocaust*, London 2004.

28. Moses og Stone (red.) 2007 og Moses (red.) 2008.

29. Armenia dekkes av Donald Bloxham, som er forfatter av bl.a. *The great game of genocide: Imperialism, nationalism and the destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford 2005 og *Genocide, the world wars and the unweaving of Europe*, London 2008. Når han er nølende til å omtale folkemordet i Armenia som et «kolonialt tilfelle», begrunner han det slik: «For the period under consideration, from the mid-nineteenth to the early twentieth centuries, it is not analytically helpful to consider Anatolia as an Ottoman colony, given the thorough mixture of peoples in the region and the way that over centuries they had been more or less absorbed into different levels of the unique Ottoman sociopolitical structure». D. Bloxham, Internal colonization, inter-imperial conflict and the Armenian genocide, i Moses (red.) 2008: 325.

30. Dette er tema for et knippe artikler i *Journal of Genocide Research* 2005, 6, nr. 4, som er viet Lemkin som folkemordshistoriker. Dette nummeret er i sin helhet tilgjengelig gratis på nett via hjemmesida til International Network of Genocide Scholars (<http://www.inogs.com>). For en god introduksjon, se også A. Curthoys, J. Docker, Defining genocide, i Stone (red.) 2008 og J. Docker, Are settler-colonies inherently genocidal? Re-reading Lemkin, i Moses (red.) 2008.

om tysk okkupasjon på Østfronten – som han ofte omtaler som kolonisering – og om masse mord på folk av jødisk og slavisk opprinnelse.³¹ Hans etterlatte arkiver og ufullførte arbeider lå lenge ubrukt, men i de siste åra har en lang rekke forskere kastet seg over dette rikholdige materialet, som viser at Lemkin var opptatt av en bred historisk-komparativ tilnærming med sans for generaliseringer, typologiseringer og dristige hypoteser. Dette var en ganske ensom gjerning på et tidspunkt hvor interessen selv for holocaustforskning var beskjeden, og det lyktes ikke Lemkin å finne noen forlegger som var interessert i prosjektet. Selv om han i 1944 lanserte folkemord (*genocide*) som et nytt begrep, understreket han ofte at de forbrytelsene som dekkes av et slikt begrep er velkjente helt fra antikkens dager. Lemkin begrenset heller ikke sin interesse til de tilfeller hvor det forelå fysisk likvidering av en stor del av en etnisk eller religiøst definert folkegruppe, men var opptatt av hvordan politiske, sosiale og kulturelle institusjoner – og befolkningens økonomiske livsgrunnlag – ble ødelagt. Til sin store skuffelse nådde han ikke fram med sitt forslag om å få «kulturelt folkemord» inkludert i FN-konvensjonen av 1948, noe som ville ha rettet søkelyset mot den systematiske undergravingen av lokalbefolkningens religion, tradisjoner og selvbevissthet som etter manges mening alltid vil ligge i et koloniforhold og i et samfunn med undertrykt urbefolkning. Dette forsøket ble – kanskje ikke så overraskende – stanset av USA, Australia, New Zealand, Sør-Afrika og flere latinamerikanske stater. Like lite overraskende var det at Sovjetunionen satte seg mot hans forslag om å inkludere folkemord på politisk grunnlag.

Fra slutten av den andre verdenskrigen til sin død i 1959 skrev Lemkin og hans forskningsassistenter en rekke notater og forstudier til hva som med et moderne uttrykk kan kalles «folkemordets globalhistorie». Her går det klart fram at Lemkin var meget opptatt av europeisk kolonialisme fra spansk utryddelse av den amerikanske urbefolkningen og framover. Med tanke på den plass han naturlig nok viet til Tyskland på 1930- og 1940-tallet, er det særlig interessant at Lemkin tok sikte på å inkludere tysk kolonialisme i sitt planlagte oversiktsverk, blant annet bygd på innsamlet materiale om Namibia, Maji-Maji-krigen i Tanzania og Duala-massakrene

31. R. Lemkin, *Axis rule in occupied Europe*, Washington 1944. Flere sentrale kapitler som omhandler folkemord som foreteelse og begrep er nå tilgjengelig på nettstedet <http://www.preventgenocide.org>, som også har lagt ut flere andre av Lemkins arbeider. Dette er et nettsted som er uunnværlig både for akademiske studier og for arbeidet med å dokumentere – og ikke minst å forhindre – folkemord i dag. Det er underveis et større prosjekt for å digitalisere Lemkins upubliserte arbeider og gjøre dem tilgjengelig på nett i regi av International Network of Genocide Scholars og Centre for the study of genocide and mass violence ved University of Sheffield.

i Kamerun.³² Sett i lys av den begrensede litteratur som fantes på det tidspunktet hvor Lemkin samlet sitt materiale, og det på mange måter eurosentriske univers han arbeidet innenfor, er det imponerende hvor ambisiøst han går til verks i sin datainnsamling og i sine metodologiske valg. For å kunne foreta sammenlikninger på en systematisk måte, grupperes stoffet i avsnitt som blant annet tar for seg historisk bakgrunn, folkemordenes årsaker og forløp, de ansvarliges motiver og handlinger, ofrenes situasjon, forsøk på ideologisk rettferdiggjøring og omverdenens reaksjoner (for eksempel likegyldighet, medansvar, fortielse, motstand).

På bakgrunn av Lemkins etterlatte arkiver er det nylig publisert flere artikler som mer inngående formidler og drøfter hans beskrivelser av folkemord i det spansktalesende Amerika og Nord-Amerika.³³ Her var det et viktig poeng hos Lemkin å hente fram samtidige beskrivelser av massaker og utryddelse av urfolk, der han er mer opptatt av å dokumentere de katastrofale virkningene enn av å lete etter motiver og skriftlig formulerte hensikter. (Her foregriper han dagens – eller snarere gårsdagens – heftige strid mellom strukturelle og intensionalistiske forklaringer i folkemordsforskningen.) På samme måte som Lemkin er godt orientert om konsekvensene av de smittsomme epidemier, er han tydelig på at massedød på grunn av sykdommer ikke frikjenner kolonisatorene for ansvaret for slaveri, tvangsflyttinger, interneringer i leirer og reservater, massaker, utsulting og beslaglegging av jord og husdyr.³⁴ Dette er da også i samsvar med perspektivene i nyere forskning, der begrepet *holocaust* er brukt i flere bøker om Amerika etter Columbus.³⁵ (Det har for øvrig

32. Det er redegjort for disse funnene hos D. Schaller, Raphael Lemkin's view of colonial rule in Africa: between condemnation and admiration, *Journal of Genocide Research* 2005, 7, 4: 531–538 og D. Schaller, Colonialism and genocide – Raphael Lemkin's concept of genocide and its application to European rule in Africa, *Development Dialogue* 2008, 50: 75–94. Schaller understreker samtidig at Lemkins arbeider bærer preg av rasistiske stereotyper når det gjaldt afrikanere, og at han så på tysk kolonialisme som et uheldig avvik fra en – i hovedsak positiv og siviliserende – kolonisering av «primitive» folk.

33. M.A. McDonnell og A.D. Moses, Raphael Lemkin as historian of genocide in the Americas, *Journal of Genocide Research* 2005, 7, 4: 501–529.

34. Om slaveriet som rammet indianske urfolk i Nord-Amerika under engelsk kolonisering, skrev Lemkin i et notat: «Slavery may be called cultural genocide par excellence. It is the most effective and thorough method of destroying a culture, and of de-socializing human beings», her sitert fra Docker 2008: 94.

35. D. Stannard, *American holocaust. Columbus and the conquest of the new world*, Oxford 1992 og D. Stannard, Uniqueness as denial: The politics of genocide scholarship, i Rosenbaum (red.) 2009. For nyere og mer polemiske versjoner av denne tesen, se W. Churchill, *A little matter of genocide. Holocaust and denial in the Americas, 1942 to the present*, San Francisco 1997 og L. Friedberg, Dare to compare. Americanizing the Holocaust, *American Indian Quarterly* 2000, 23, 3: 355–380. Adam Jones konkluderer slik: «The European holocaust against indigenous peoples in the Americas was arguably the most extensive and destructive genocide of all time» (Jones 2006: 70).

kommet fram at selve ordet *holocaust*, dvs. brennoffer, allerede tidlig på 1500-tallet ble brukt om den spanske utryddelsen av lokalbefolkningen.)³⁶ Selv om det er stor usikkerhet om de faktiske tallene, er det få historikere som tror at mindre enn 90 % av en anslått befolkning på 60–90 millioner mistet livet i løpet av 1500-tallet. Dette er imidlertid tall for verdensdelen under ett, og det er ingen tvil om at en rekke distinkte etniske grupper ble helt utryddet eller mistet over 95 %. I virkeligheten er det derfor tale om en serie med folkemord.³⁷

Fra enkelte hold har det vært innvendt mot både Lemkin og nyere forfattere at det mest var tale om et «bakteriologisk folkemord» som følge av pestepidemier, slik at den dramatiske nedgangen i folketallet ikke kan sies å være tilsiktet.³⁸ Når det demografiske sammenbruddet ble så dramatisk, og – framfor alt – når det tok så lang tid før folketallet på nytt begynte å stige, er det imidlertid umulig å se bort fra virkningene av krigføring mot lokalbefolkningen, massive tvangsflyttinger, bevisst utsulting, slaveliknende arbeid under umenneskelige kår, kulturell oppløsning og jordokkupasjon som ødela det økonomiske livsgrunnlaget for urbefolkningen. Det er da også regelen snarere enn unntaket at ulike (stundom også uklare) motiver og årsaker glir over i hverandre når folkemord skal forklares. En slik påvisning finner en klar parallell i forskningen omkring folkemordet i Europa under den andre verdenskrigen, der ofrene ikke bare var dem som ble gasset i hjel eller skutt, men også omfatter dem som ble drept under krig og kolonisering på Østfronten eller som døde av sykdom og utmattelse som følge av slavearbeid eller opphold i konsentrasjonsleirer.³⁹

I et nærmest ferdig kapittel om Tasmania som nå er offentliggjort, viser Lemkin den samme evnen til å forene innsamlet empiri med en tverrfaglig og skarp analyse.⁴⁰ Også når det gjelder sammenhengen mel-

36. Kiernan 2008: 9.

37. Evans 2008: 135.

38. For en nyansert presentasjon og drøfting av de forskjellige retninger i denne debatten, se A.A. Cave, *Genocide in the Americas*, i Stone (red.) 2008.

39. Det er det samme tema som drøftes av Kiernan 2007: 35: «It is no answer to evidence of genocidal killing to state, often correctly, that it was overshadowed by a greater toll from unwittingly introduced diseases. [...] In other words, it is possible neither to convict microbes of genocide nor to present their great destruction as a defense exhibit for perpetrators. If microbes cannot stand trial, people are responsible for their actions». Han legger seinere til: «In the modern legal sense, regardless of their own motive, the colonists possessed intent to destroy the Indians, at least in part» (Kiernan 2007: 82).

40. Lemkin 2007. Se også A. Curthoys, *Genocide in Tasmania: The history of an idea*, i Moses (red.) 2008. Forfatteren understreker at det ikke var tale om noen klar planlegging i statlig regi, og avviser heller ikke at voldelige konflikter innenfor lokalbefolkningen eller fertilitetsnedgang har spilt inn. Hennes konklusjon er likevel: «It is to say that if we understand genocide to include the taking of actions that are *known to be likely to lead to the destruction of an entire people*, then colonization of Tasmania must surely be included» (Curthoys 2008: 246).

lom rasisme, jordokkupasjon og massakrer i koloniseringen av Australia foregriper Lemkin mye av den omfattende forskningen om settlerkolonialisme fra seinere år, og som støtter hans understrekning av at myndighetene i London gjorde lite for å stanse utryddelsen i regi av britiske jordokkupanter på stedet.⁴¹

SETTLERKOLONIALISME I AFRIKA: NAMIBIA OG ALGERIE SOM EKSEMPEL

Som det er vist ovenfor, er det særlig kolonialisme som innebærer europeisk jordokkupasjon – dvs. settlerkolonialisme (eller «frontier genocide») – som har fått mye oppmerksomhet i den nye litteraturen, ettersom det er her at kolonisystemets rasistiske nedvurdering og «avhumanisering» av lokalbefolkningen oftest antar ekstreme former. Det best dokumenterte eksempel på dette er utvilsomt Namibia ved inngangen til 1900-tallet, der ikke minst et knippe av tyske historikere har levert mange enkeltstudier, i tillegg til at Namibia er viet egne kapitler i de aller fleste nyere framstillinger av folkemord, krigsforbrytelser, massakrer og etnisk rensning.⁴² Et sentralt poeng i denne litteraturen er nettopp at strid om det samme territoriet mellom utenlandske jordokkupanter og lokalbefolkningen kan føre til en opptrapping av en konflikt fram mot en «endelig løsning».

Selv om det i perioder var til dels betydelige meningsforskjeller mellom tyske bønder, koloniadministrasjonen på stedet og myndighetene i Berlin, var det ingen uenighet om at det langsiktige målet var en namibisk koloni bygd på tyske bosettere. Like klart var det at en slik *Siedlungskolonie* måtte tuftes på beitemarker og kveg som tidligere var i afrikansk eie. Det grunnleggende problemet – sett fra tysk side – var imidlertid at hererobefolkningen i sentrale områder av landet historisk hadde beskjedne tradisjoner for salg av kveg og jord. Når de heller ikke meldte seg frivillig til å bli landarbeidere på tyske gårder, ble konklusjonen ganske enkelt at de utgjorde hindringer for det som etter de tyske bosetteres – og koloniguvernør Theodor Leutweins – syn var å regne som naturlig framskritt og økonomisk utvikling. Leutwein håpet riktignok i det lengste at det ville skje en gradvis overføring av jord og kveg fra «arbeidsskye innfødte» til tyske bønder uten at det ble nødvendig med en militær konfrontasjon. Men dersom dette ikke var til å unngå, gjorde koloniguvernøren det klart at det bare forelå to mulige alternativer: enten at Tysk-

41. En av de sentrale bidragsyttere til denne forskningen er A. Dirk Moses, se bl.a. Moses (red.) 2004. Australia vies også bred plass hos Kiernan 2007 og i en rekke bidrag hos Moses (red.) 2008.

42. Framstillingen bygger her på Eriksen 2007. Et tysk standardverk er nylig kommet i engelsk utgave: J. Zimmerer, J. Zeller (red.), *Genocide in German South-West Africa. The colonial war of 1904–1908 and its aftermath*, London 2008. Begge bøkene har omfattende litteraturlister og tar opp mer generelle problemstillinger innenfor nyere folkemordsforskning.

land trakk seg ut, eller at det ble tatt i bruk militære midler for å sikre seg at hereroene underkastet seg det tyske herredømmet. Hans syn var at det andre alternativet var det mest sannsynlige.

Som følge av det som er kalt «det tjuende århundret første folke-mord», ble rundt to tredeler av over 100 000 innbyggere i det sentrale og sørlige Namibia drept i kamp eller som følge av sult, tørst og sykdom. Når det som startet som en «vanlig» kolonikrig i januar 1904, etter hvert tok en mer ekstrem retning, har det sammenheng med at de tyske troppene lenge hadde problemer med å slå ned oppstanden. Det gikk hardt ut over deres forestilling om rasemessig og militær overlegenhet overfor dem som ble omtalt som *wilde Horden*, og som ofte ble framstilt mer som en del av faunaen enn som medmennesker. En slik «såret hybris» fikk stor betydning fordi de militære problemene gjorde at hele koloniprojektet stod i fare, med økende tysk frykt for at det ville svekke landet overfor europeiske rivaler innenfor det internasjonale statssystemet. Det var med andre ord et spørsmål både om å miste herredømmet over Namibia og om å stå fram som en svak – eller «degenerert» stormakt. (Et slikt globalt konkurranseforhold kan mer generelt være en av grunnene til de mange innslag av massevold i koloniene i denne perioden.)

Fra august 1904 var det tydelig at tyske myndighetene ikke nøyde seg med en militær seier over de to folkegruppene hereroer og namaer (som sluttet seg til opprøret høsten 1904), og det ble derfor formulert og iverksatt en strategi som ledet fram til det som i hovedtyngden av forskningslitteraturen blir omtalt som et bevisst folkemord.⁴³ En sentral pådriver for en slik utvikling var general Lothar von Trotha, som var keiser Wilhelm II's førstevalg som øverstkommanderende og som nå skjøv den «moderate» kolonigvernør Leutwein til side. Det var ingen tilfeldighet; von Trotha hadde sin bakgrunn både fra de tyske styrkenes brutale behandling av lokalbefolkningen i Tanzania på 1890-tallet og Kina under «bokseroppstanden» i 1900. I begge situasjoner hadde han lagt stor vekt på at en *Rassenkrieg* før eller seinere var uunngåelig. I sine redegjørelser til generalstaben i Berlin ser vi også tydelig at von Trotha gikk over fra å betrakte hereroer som en militær motpart til å betrakte dem som en «nasjon» eller et «folk» som måtte utryddes eller fordrives en

43. Dette er også vurderingen i en FN-rapport (Whitaker-rapporten) fra 1985, der oppdraget var å gi å evaluere FN-konvensjonen om folkemord. Den samme oppfatning bestyrkes gjennom den juridiske lesningen av dommer i Rwanda- og eks-Jugoslavia-tribunalene som Jeremy Sarkin har foretatt i *Colonial genocide and reparations claims in the 21st century*, Westport, CT 2009. En viss reservasjon finnes riktignok hos B. Barth, *Genozid. Völkermord im 20. Jahrhundert*, München 2006. Barth er imidlertid lite oppdatert på nyere faglitteratur om Namibia, stanser sin beretning for konsentrasjonsleirene opprettes, og regner ikke annet enn Armenia, Holocaust og Rwanda som «folkemord hevet over tvil».

gang for alle («Ich glaube, dass die Nation als solche vernichtet werden muss»⁴⁴). Det er heller ingen tvil om at han handlet i trygg forvisning om å ha keiser og generalstab på sin side.⁴⁵ Resultatet ble at menn, kvinner og barn ble drevet inn i et ørkenområde etter at den militære motstanden i all hovedsak var avsluttet.⁴⁶ Ifølge den offisielle krigshistorien var dette en fullføring av utryddelsen av hererobefolkningen:

The bold enterprise shows up in the most brilliant light the ruthless energy of the German command in pursuing their beaten enemy. No pains, no sacrifices were spared in eliminating the last remnants of enemy resistance. Like a wounded beast the enemy was tracked down from one water-hole to the next, until finally he became the victim of his own environment. The arid Omaheke was to complete what the German army had begun: the extermination of the Herero nation.⁴⁷

Deretter ble de aller fleste av dem som fortsatt var i live plassert i fange- og arbeidsleirer, som for første gang gjorde *Konzentrationslager* til et ord i det tyske språket. Her fikk de følge av mange fra namabefolkningen, som hadde sluttet seg til oppstanden høsten 1904. I historisk perspektiv kan disse leirene – der rundt halvparten bukket under – sies å representere en overgangsform mellom interneringsleirer for sivile under krig og mer «moderne» tvangs-

44. At det var tale om utryddelse av en folkegruppe som sådan, knytter linjene direkte til FN-erklæring om folke mordkonvensjon fra 1948, der det nettopp er tale om en hel eller delvis utryddelse av etniske, religiøse eller nasjonale grupper som sådan (*as such*). Se norsk tekst hos Hagtvet (red.) 2008: 17–20.

45. Det er en slik statlig medvirkning som gjør at William D. Rubinstein, som ellers er kjent for restriktive definisjoner og advarsler mot å bruke folke mord mer generelt om omfattende overgrep under europeisk kolonialisme, trekker denne samme konklusjon: «The destruction of the Hereros does seem, by any standard, to constitute genocide, and [...] to unite the colonial period with the Age of Totalitarianism, a bridge to the genocide of the Armenians (carried out by the Turks with some German assistance) a decade later, and then to the horrors of the Nazi regime. In particular, the deliberate use of the state's military power to decimate a civilian population pointed the way ahead», W.D. Rubinstein, *Genocide: A history*; Harlow 2004: 102.

46. Et sentralt dokument er von Trothas ordre av 2. oktober 1904, som seinere er kjent som *Vernichtungsbefehl*. Ifølge denne skulle alle mannlige hereroer bli skutt på stedet, mens han dagen etter la til at man skulle skyte over hodene på kvinner og barn, men dette betydde i praksis at de ble drevet mot en nesten sikker død i Kalahariørkenen. Denne ordren – og dens betydning – er drøftet hos Eriksen 2007, der det legges vekt på at den mer var en konsekvens av den praksis som allerede var fulgt enn innledningen til en ny fase i folke mordet.

47. Den engelske oversettelsen er gjengitt fra J. Zimmerer, *The first genocide of the twentieth century: the German war of destruction in South-West Africa (1904–1908) and the global history of genocide*, i D.L. Bergen (red.) *Lessons and legacies* Vol. VIII, *From generation to generation*, Evanston 2008: 36–37. Mens folke mordet på den jødiske befolkningen var noe som naziregimet forsøkte å holde skjult eller benekte, ser vi i den offisielle krigshistorien at de tyske myndighetene opptrådte annerledes når det gjaldt overgrep i koloniene. I samme artikkel bemerker J. Zimmerer: «The most conspicuous characteristic of the genocide of the Herero was undoubtedly the fact that no one sought to conceal it. On the contrary, the events were popularized through countless memoirs, official reports and novels» (Zimmerer 2008: 36). Det foreligger også et rikholdig fotomateriale, bl.a. med bilder fra konsentrasjonsleirene og offentlige henrettelser som ble brukt som postkort.

arbeids- og dødsleirer.⁴⁸ Deretter fulgte den siste fasen i folkemordet, som med rette er kalt «en krig etter krigen», der de to folkegruppene ble fratatt det de hadde igjen av jord og kveg, samtidig som de ble underlagt et tysk herredømme som gjennom et detaljert lovverk og et brutalt statsapparat tok sikte på å knuse deres kulturelle, sosiale og politiske identitet. Et slikt totalitært rasediktatur er en understrekning både av det som Lemkin definerer som kulturelt folkemord og det som den britiske forskeren Martin Shaw har i tankene med begrepet «genocide as social destruction».⁴⁹

I Ben Kiernans ovennevnte oversiktsverk *Blood and soil* er kapitlet om settlerkolonialisme i Afrika viet både Namibia og Algerie. Også når det gjelder Algerie finner han den samme kombinasjon av jordokkupasjon og rasisme, der ledende agrarideologer la stor vekt på betydningen av at lokalbefolkningen måtte vike for driftige franske bønder. Den franske koloniseringen startet allerede i 1830, og etter bare ti år var tallet på franske settlere steget til over 100 000. For å rydde plass til de nyankomne jordokkupantene ble en rekke mindre folkegrupper på det nærmeste utryddet, mens andre ble utsatt for omfattende massakrer. Det er anslått at et sted mellom en halv million og en million arabere og berbere – av rundt tre millioner – ble drept i de tre tiåra fram til 1860. Som et incitament til å slå seg ned, ble franske soldater lovt jord som utbytte dersom de meldte seg til å delta i krigen. Alexis de Toqueville, som seinere ble mest kjent som demokratiteoretiker på grunn av sin beskrivelse av det politiske systemet i USA på 1830-tallet, var en helhjertet talsmann for å opprette oversjøiske jordbrukskolonier. Han tok riktignok avstand fra en del av de mest brutale metodene som ble brukt, og som etter hans oppfatning førte til at det var den arabiske befolkningen som framstod som mest sivilisert. Men han så likevel på jordokkupasjon, fordriving av lokalbefolkningen og brenning av avlingene som en «uheldig nødvendighet».⁵⁰

Det er også verdt å merke seg at den tyske folkemordsforskeren Boris Barth argumenterer for at de viktigste likhetstrekkene ikke er mellom Namibia og det tredje riket (se nedenfor), men mellom Namibia og den langvarige krigen som franske styrker førte i Algerie fra 1830-tallet og framover. Her legger han bl.a. vekt på at det ikke var så lett å beseire de arabiske partisanstyrkene, og at kolonimyndighetene derfor tok i bruk den

48. C.W. Erichsen, *The angel of death has descended violently among them: Concentration camps and prisoners of war in Namibia 1904–1908*, Leiden 2005.

49. M. Shaw, *What is genocide?*, Cambridge 2007.

50. Kiernan 2007: 365. Den brutale franske koloniseringen er også viet bred plass i Ferro (red.) 2005: 537–550. Den franske reaksjonen på lokalbefolkningens motstand mot kolonisering er også beskrevet som «genocidal response» i Levene 2008: 194.

brente jords taktikk, drepte kvinner og barn og gjennomførte en rekke massakrer mot uskyldige. Barth viser i denne sammenheng også til måten britiske styrker førte krig på mot xhosafolket i Sør-Afrika i 1834/35.⁵¹

FRA NAMIBIA TIL DET TREDJE RIKET

Som nevnt i innledningen, pekte Hannah Arendt allerede i 1951 på forbindelseslinjene mellom kolonialisme og totalitære regimer i Europa selv. Samtidig som hun advarte mot forestillinger om enkle årsaksforhold, argumenterte hun for at både europeiske teorier om rasemessig og kulturelle overlegenhet og et undertrykkende kolonibyråkrati var viktige elementer i en sammensatt forklaring. Med et moderne uttrykk kan det dermed sies at Arendt ser det globale systemet snarere enn en enkelt nasjon eller en enkelt etnisk gruppe som den mest fruktbare analyseenheten. Et sentralt poeng er at rasismen i koloniene som en «bumerangeffekt» slår tilbake på moderlandet med katastrofale virkninger. Ved å studere den moderne imperialismen mellom 1880 og 1914, viste hun også at det var tale om en felleseuropeisk – og ikke bare tysk – prosess. Det var altså linjer som peker framover mot totalitære regimer i vår egen verden som hun viet stor oppmerksomhet, det vil si de virkninger kolonialismen fikk på politisk kultur og mentalitet i metropolene, mens hun i mindre grad var opptatt av de forbrytelsene som ble begått mot folk i Asia og Afrika under kolonistyret. For eksempel er det som i dag regnes som et folkemord i Namibia ikke nevnt i det hele tatt hos Arendt, og det er utvilsomt tilløp til idyllisering av imperialismen i britisk regi og en eurosentrisk nedvurdering av afrikanere som selvstendige aktører. Ved å velge slutten av 1800-tallet som perioden for sine studier, overser hun også mer dyptliggende rasistiske strømninger som kom til uttrykk allerede gjennom spansk kolonisering i Amerika og den transatlantiske slavehandelen. Det har likeledes vært pekt på at hun i liten grad diskuterer kolonialismens virkninger innad i Frankrike og Storbritannia, og at hun heller ikke behandler rasisme og imperialismen i USA mot slutten av 1800-tallet.⁵²

Under den kalde krigen ble Hannah Arendts påvisning av kolonialismens «bumerangeffekt» i all hovedsak lagt i en skuff. Selv stod hun dessuten fram mer som en politisk tenker og normativ filosof enn som historiker og imperialismeteoriker, og andre temaer i hennes akademiske bidrag fikk derfor langt mer oppmerksomhet. Det var først ved inngangen til 2000-tallet at studiet av forbindelseslinjer mellom kolonialisme og det tredje riket fikk sin renessanse, i første omgang anført av forskere som Henning Melber, Dominik J. Schaller,

51. Barth 2006: 133.

52. P. Grosse, From colonialism to national socialism to postcolonialism: Hannah Arendt's origins of totalitarianism, *Postcolonial Studies* 2006, 9, 1: 35–52. Se også flere artikler i King og Stone (red.) 2008.

Jürgen Zimmerer og Benjamin Madley.⁵³ Gjennom sine studier av folkemord og kolonialisme i Namibia innledet de en fagdiskusjon om det som går under navnet *Kontinuitätsthese*. Etter hvert som denne problemstillingen blir mer utforsket, kommer det fram stadig flere eksempler på strukturelle og personlige forbindelseslinjer, der det ikke minst er påvist at en rekke ledende koloniadministratorer og offiserer fant sin plass i det nazistiske parti- og statsapparatet. Det mest typiske uttrykket for dette er Franz Xaver Ritter von Epp, som var en sentral deltaker i folkemordet i Namibia, og som seinere ble nazi-ideolog på 1920-tallet, leder av NSDAPs *Reichskolonialbund* og *Gauleiter* i Bayern på 1930-tallet.⁵⁴ Begge de to siste koloniguvernørene i Namibia, Friedrich von Lindequist og Theodor Seitz, deltok aktivt i koloniagitasjonen etter den første verdenskrigen, og begge fant veien fra ledelsen i Deutsche Kolonialgesellschaft til NSDAP. Hermann Görings far var for øvrig den første tyske *Reichskommissar* i Namibia, noe sønnen alltid så på som en inspirasjonskilde.

Flere av dem som under det tredje riket deltok i rasistisk begrunnet masseutryddelse, hadde forsknings- og administrasjonserfaring fra koloniene. Ikke minst illustrerer den kjente rasehygieniker og raseideolog Eugen Fischer direkte forbindelseslinjer fra Namibia til naziregimets raselover og medisinske eksperimenter. Med bakgrunn fra studier av folk av blandet europeisk og afrikansk herkomst, ble han leder av Keiser Wilhelm-instituttet for raseforskning, forfatter av en lærebok i «rasehygiene» som fikk stor betydning for den unge Hitler, og den første naziutnevnte rektor ved Berlin-universitetet i 1933. Teorien om *Lebensraum* har også sin akademiske opprinnelse hos geografen Friedrich Ratzel ved århundreskiftet, der den direkte referansen var til tyske kolonier i Afrika. Ratzel utviklet en sosialdarwinistisk forestilling om *Lebensraum* både til å gjelde landområder for tysk kolonisering og kampen mot «lavtstående» raser som var dømt til å vike for et høyere kulturfolk. Denne koblingen av kolonisering av landområder og rasetenkning hos Friedrich Ratzel, som

53. Det er interessant å merke seg at disse fire nå utgjør ledelsen av International Network of Genocide Scholars (<http://www.inog.com>), som også er utgiver av *Journal of Genocide Research*. For noen av Jürgen Zimmerers sentrale arbeider innenfor denne retningen, se *Koloniale Genozid? Möglichkeiten und Grenzen einer historischen Kategorie für eine Globalgeschichte des Völkermordes*, i D.J. Schaller m.fl. (red.), *Enteignet – Vertrieben – Ermordet. Beiträge zur Genozidforschung*, Zürich 2004; *Colonialism and the holocaust – towards an archeology of genocide*, i Moses (red.) 2004 (også gjengitt i *Development Dialogue* 2008, 50: 95–124); *Colonial genocide: The Herero and the Nama war (1904–08) in German South-West Africa and its significance*, i Stone (red.) 2008.

54. B. Madley, *From Africa to Auschwitz: How German South-West Africa includes ideas and methods adapted and developed by the Nazis in Eastern Europe*, *European History Quarterly* 2005, 33, 3: 429–464; K.M. Wächter, *Die Macht ohne Ohnmacht: Leben und Politik des Franz Xaver Ritter von Epp (1868–1946)*, Frankfurt 1999.

heller ikke var uten inspirasjon fra fordrivingen av indianske urfolk i USA på 1800-tallet, fikk seinere stor betydning for Adolf Hitler.⁵⁵

Flere litteraturhistoriske og ideologikritiske nærlesninger av den særdeles rikholdige tyske litteraturen med referanser til Namibia (memoarer, dagbøker, billedverk, romaner, barne- og ungdomsbøker, dikt, sanger, skuespill osv.) viser tydelig at både krigsdeltakerne og litterære hovedpersoner så det som et moralsk oppdrag og en *Existenzkampf* å utrydde «kulturløse» folkeslag som manglet livets rett og som stod i veien for det som ble kalt for sivilisatoriske framsteg.⁵⁶ På denne måten blir utryddelsen av den afrikanske lokalbefolkningen satt inn i et nærmest evolusjonsbiologisk perspektiv, dvs. som en måte å fullføre historiens hensikter på. *Vernichtung* er med andre ord et mål i seg selv, og ikke bare et militært middel til å avslutte en væpnet konflikt. Istedenfor at folkemordet blir benektet eller tonet ned, er det her tale om samtidige kilder som feirer og bejubler fullføringen av et slags sivilisatorisk oppdrag. Vi står altså overfor en form for rasisme og biologisering av sosiale relasjoner som vi finner både i kolonialisme og det tredje riket, og som mer allment bidro til at overgrep i koloniene sjelden vakte noen særlig motstand i Europa selv.⁵⁷ Dette var selvsagt ikke noe tysk særtilfelle.

ØSTFRONTEN I ET KOLONIPERSPEKTIV

Et globalhistorisk perspektiv handler om noe langt mer enn å studere det som utspiller seg utenfor vår egen verdensdel, og i de siste åra har stadig flere historikere kastet lys over ekspansjonen østover under den andre verdenskrigen. Det gjelder ikke minst Polen, Ukraina og Hviterussland, der Jürgen Zimmerer, David Furber, Wendy Lower, Geoffrey P. Megargee og Christian Gerlach har levert sentrale bidrag.⁵⁸ Her er både rasisme, agrarromantiske

55. Madley 2005, W. Lower, *Nazi empire-building and the holocaust in Ukraine*, Chapel Hill 2005: 20.

56. Standardverket på dette området er M. Dabag m.fl. (red.), *Kolonialismus. Kolonialdiskurs und Genozid*, München 2004.

57. «Colonialism did not cause Nazism, as Arendt herself recognized, but it can explain the nature of some of the racial anxieties within the NSDAP program and why Weimar Germany appeared so complacent about it», E. Jordan-Forgey, Race power, freedom, and the democracy of terror in German racialist thought, i King og Stone (red.) 2008: 35.

58. J. Zimmerer, The birth of the Ostland out of the spirit of colonialism: a postcolonial perspective on the Nazi policy of conquest and extermination, i Moses og Stone (red.) 2007; D. Furber, Near as far in the colonies; the Nazi occupation of Poland, *International Historical Review* 2004, 16, 3: 541–79; W. Lower, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill 2005; D. Furber og W. Lower, Colonialism and genocide in Nazi-occupied Poland and Ukraine, i Moses 2008; G.P. Megargee, *War of annihilation. Combat and genocide on the Eastern front 1941*, Lanham 2006 og C. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941–1944*, Hamburg 1999. Gerlach er for øvrig en historiker som ikke er fornøyd med gjengse definisjoner av folkemord, og har isteden argumentert for å tale om «ekstremt voldelige samfunn» når det bl.a. gjelder Nazi-Tyskland, Sovjetunionen, Namibia under tysk styre, Rwanda og Kambodsja, se C. Gerlach, Extreme violent societies: an alternative to the concept of genocide, *Journal of Genocide Research* 2006, 8, 4: 455–471.

ideologier, erobring av store områder for å gi plass til herskerfolkets bosettere, utryddelse av «de innfødte» og planer om gigantiske folkeflyttinger viktige trekk som kolonihistorikere lett vil kjenne igjen, slik at det som kalles «kolonisering» (i Afrika) og det som kalles «okkupasjon» (i Øst-Europa) mest fruktbart bør oppfattes som sider av den samme historiske prosessen. Det som fant sted på Østfronten var noe langt mer enn en okkupasjon, slik dette begrepet ofte er forstått som militære handlinger innenfor rammen av en krig, og hvor det anlegges et tidsperspektiv som ofte ikke strekker seg ut over selve krigens varighet. Som det bl.a. framgår av *Generalplan Ost*, var de tyske hensiktene langt mer knyttet til en modell for varig kolonisering, der en grunnleggende politisk, sosial og befolkningsmessig omdanning stod på programmet. I flere arbeider har Jürgen Zimmerer understreket at også selve den måten krigen ble ført på hadde flere likhetstrekk med kolonikriger enn med «konvensjonell» krig mellom europeiske makter, og begrunner dette særlig med systematiske drap på krigsfanger og sivile. Etter hans oppfatning sprang en slik strategi ut fra forestillingen om at man stod overfor en rase-messig underlegen fiende uten eksistensberettigelse, slik at et «folkemordspotensial» allerede var lagt innenfor statsbyråkratiet og militære institusjoner. Det er godt kildebelegg for at de tyske styrkene eksplisitt ble fortalt at de stod overfor en fiende – *Untermenschen* – som ikke var noen «legitim» motpart, og at det derfor ikke var noen grunn til å ta hensyn til folkerettens regler. Dette var en tenkning som hadde dype røtter i kolonihistorien, og som hadde vært med på å «normalisere» tanken om at motparten ikke bare skulle beseires militært, men at utryddelse av hele folkegrupper var et handlingsalternativ gjennom en *Rassen- und Vernichtungskrieg*.⁵⁹ I Hitlers taler er det heller ikke vanskelig å finne henvisninger til britisk kolonistyre (særlig India), til europeisk rasebevissthet i koloniene og USAs behandling av afroamerikanere og indianske urfolk.⁶⁰ Erich Koch, som var *Reichskommissar* for Ukraina, omtalte ofte ukrainere som «hvite negre» og talte om å føre en kolonikrig i Ukraina på samme måte «som mot negre».⁶¹ De ukrainske hjelpetroppene som ble satt inn mot opprøret i Warszawagettoen gikk under navnet *askaris*, som er navnet på afrikanske soldater som ble utskrevet til tysk krigstjeneste i Øst-Afrika under den første verdenskrigen. Mens det etter hvert ble enighet

59. «This ultimate breaking of a taboo – not only contemplating the extermination of whole ethnic communities but actually executing such a plan – was first committed in the colonies. This fact contributed to making the Holocaust thinkable and executable, even if the motives for killing Jews, Sinti and Roma, homosexuals and handicapped were vastly different. [...] The Holocaust represents therefore an extreme, radical form of behaviour that was not unfamiliar in the history of colonialism», Zimmerer 2007: 115.

60. Det gis mange eksempler på dette hos Zimmerer 2007 og Furber og Lower 2008.

61. Furber og Lower 2008: 384.

om å avlive den jødiske befolkningen i okkuperte områder i Øst-Europa, utspant det seg – på samme måte som i Namibia – en åpen strid mellom den sivile administrasjonens ønske om å bruke den øvrige lokalbefolkningen som arbeidskraft i råvare- og krigsproduksjonen og en mer utryddelsesorientert strategi i regi av SS.⁶²

Ett av de mest systematiske forsøkene på å analysere kolonierfaringer og rasetenkning i utformingen av tysk politikk under det tredje riket, finner vi i Wendy Lowers studie av Ukraina, som eksplisitt viderefører temaer fra Lemkin og Arendt som lenge har vært forsømt i forskningen.⁶³ Ett av hennes sentrale poenger er at den formen for tysk imperialisme som gav seg utslag i ekspansjon østover i Europa (*Kontinentalimperialismus*) selvsagt ikke fant sted i et historisk vakuum, og at det ikke er vanskelig å finne referanser til Nord-Amerika, India og Afrika hos sentrale aktører som Hitler, Himmler og Rosenberg. Hun viser også hvordan ideen om *Lebensraum* og rasistisk nedvurdering av lokalbefolkningen kom klart fram allerede da Ukraina ble satt under tysk militæradministrasjon mot slutten av den første verdenskrigen, med oppbakking både fra den kolonientusiastiske keiser Wilhelm II og Friedrich von Lindequist, tidligere kolonigvernør i Namibia og leder av utenriksdepartementets koloniavdeling. Under den andre verdenskrigen gjorde Hitler det dessuten klart at Sovjetunionen spilte samme rolle for Tyskland som India gjorde for Storbritannia, og han oppfordret alle som deltok i *Drang nach Osten* til å studere lærebøker i indisk historie og britisk koloniadministrasjon.⁶⁴ I tillegg til at det bevisst ble satset på å rekruttere tyske med kolonierfaring til okkupasjonsstyret i Ukraina, ble det også blåst liv i selskaper med erfaring fra plantasjedrift i Togo til å ha overoppsyn med jordbruket (*Togo-Ost*).⁶⁵

INDIA: THE HOLOCAUST OF NEGLECT? ⁶⁶

Et tema som ofte løftes fram i fagdiskusjonen er de strenge krav som den juridiske 1948-konvensjonen stiller med hensyn til rettslig bevisføring, ikke minst når det gjelder en overgriperes klart uttrykte *intensjon*. Mange av dem som er opptatt av kolonistudier finner det mer fruktbart å diskutere virknin-

62. Ibid: 392.

63. Lower 2005.

64. Lower 2005: 25–26.

65. Jfr. Xaver Ritter von Epp: «As the Director of the Colonial Office I urge all colonial farmers and experts from the German colonies or other tropical regions, who had volunteered for duty in our colonies, now to assist with their expertise in the southern part of the occupied East. Those who prove themselves are assured preferential treatment in the colonies in the future», 20.11.41, sitert fra Lower 2005: 28.

66. Begrepet stammer fra Henry Shue i en studie av hungersnøden i Bengal i 1943–44, sitert fra Jones 2006: 60.

ger enn å lete etter klart formulerte planer om utryddelse av etnisk angitte folkegrupper i regi av et sentralisert statsapparat. I mange tilfeller, slik som i Nord- og Sør-Amerika eller Australia, ble de alvorligste ugjerningene begått av settlere på stedet, og oppgaven blir derfor å kartlegge i hvilken utstrekning kolonimyndighetene var medskyldig ved stilltiende å godta det som hendte eller ved å la være å gripe inn for å beskytte urbefolkningen.

På samme måte har flere historikere framholdt betydningen av å drøfte sammenhengen mellom naturkatastrofer, massesult og myndighetenes ansvar for det som i litteraturen er omtalt som «imperial famines», «famine crimes» eller «genocidal famines». ⁶⁷ Dette er en tilnærming som gjerne forbindes med forskere som har studert de store katastrofene i Sovjetunionen under Stalin og Kina under Mao Zedong, men som også kan sies å ha relevans når søkelyset rettes mot europeisk kolonihistorie. ⁶⁸ Et eksempel på dette er Tanzania i 1905–07, der tallet på afrikanere som mistet livet var langt høyere enn i Namibia på samme tid. Krig, massakrer og hungersnød i denne tyske kolonien har hittil fått beskjeden oppmerksomhet, noe som sammenliknet med Namibia kan skyldes både at bare 15 europeere mistet livet og at mange historikere hittil har vært tilbakeholdne med å bruke folkemordsbegrepet. Nyere forskning viser imidlertid at enkelte etniske grupper i det sørlige Tanzania ble særlig hardt rammet, og at de høye dødstallene – opp mot 250 000–300 000 – har sammenheng med tvangsflyttinger, nedbrenning av hele landsbyer, konfiskering av matvarelagre og andre innslag av direkte utsulting av sivilbefolkningen. ⁶⁹ Selv om det ikke er påvist at det forelå noen direkte intensjon om å ta livet av hundretusener av afrikanere, kan det argumenteres for at virkningene ikke kunne komme overraskende på myndighetene og at de åpenbart lot til å godkjenne det som fant sted. ⁷⁰

67. M. Davis, *Late Victorian holocausts. El Niño famines and the making of the third world*, London 2001.

68. Selv om de fleste sovjetere som døde under Stalin ikke ble drept som følge av massakrer eller etnisk rensning, etter de vanligste definisjoner, gjør de høye tapstallene at Ben Kiernan vier et kapittel til Sovjetunionen i sitt oversiktsverk om folkemord gjennom historien (Kiernan 2007). Historikeren Nicolas Werth konkluderer slik: «[...] it seems to me legitimate to classify as genocide the actions taken by the Stalin regime to punish, by means of famine and terror, the Ukrainian peasantry. These were the actions that resulted in the death of more than four million people in Ukraine and the Northern Caucasus», N. Werth, *The crimes of the Stalin regime: outline for an inventory and classification*, i Stone (red.) 2008.

69. Krigen er behandlet utførlig hos F. Becker, J. Beez, *Der Maji-Maji-krieg in Deutsch-Ostafrika 1905–07*, Berlin 2005.

70. «While the legal definition of genocide requires intentionality, social scientists have recently stressed that genocides are much more complex, and have to be understood as processes of radicalization. It is often difficult, if not even impossible to prove the original intentionality of a genocidal act. In this respect, it is doubly appropriate – probably even important – to understand the German suppression of the Maji-Maji Revolt as genocidal», B. Madeley, *From conquest to genocide: Colonial rule in German Southwest Africa and German East Africa*, i Moses (red.) 2008: 310.

Et tungveiende bidrag til diskusjonen om hungersnød og tap av millioner av menneskeliv, med særlig vekt på India under kolonitida, er boka med den – for mange – provoserende tittelen *Late Victorian holocausts. El Niño and the making of the third world*, skrevet av den amerikanske samfunnsforskeren Mike Davis.⁷¹ Sviktende nedbør i monsuntida, tørke og sult var selvsagt ikke noe nytt i indisk historie, men aldri har dette gitt så dramatiske utslag som mot slutten av 1800-tallet. Både i 1876–1879 og 1896–1899 ble landet utsatt for katastrofer som til sammen krevde 15–30 millioner menneskeliv. Hvordan kunne dette skje, og hva ble gjort – eller ikke gjort – for å hindre disse katastrofene? Mike Davis finner mye av forklaringen i at det nettopp var i denne epoken at den britiske koloniseringen ble fullført og at India ble innkapslet i den globale kapitalismen med London som sentrum. Hardest rammet ble mange av de områdene av India hvor det ble dyrket hvete, bomull, sukker, te og andre jordbruksvarer til eksport. Aldri før hadde britisk matimport fra India vært så høy som under de verste nødsåra, og langs jernbanelinjene døde hundretusener av indere mens mat ble til dyrefor eller til brød og grøt på britiske frokostbord. Mange fattigfolk flokket til storbyenes slumstrøk, der byllepest, kolera og andre epidemier rammet dem som på forhånd var avkrefte og lite motstandsdyktige.

Selv i de områdene i India hvor det fortsatt var mat å få tak i, førte krisen til at prisene steg så mye at fattigfolk ikke hadde råd til det mest nødvendige. Prisreguleringer og statlige kornlagre ble foreslått av flere indere og briter, men dette ble avvist fra offisielt hold fordi det ville være i strid med den rådende ideologi om fri prisdannelse og en ikke-intervenerende stat. Både koloniguvernøren i Kolkata og ledende politikere i London så på kravene om å gripe inn som uttrykk for «cheap sentiments» eller «humanitarian hysterics».⁷² De dagsrasjonene som ble delt ut i forbindelse med arbeidstjeneste, var i virkeligheten lavere enn det som var normen i Buchenwald. Sir Richard Temple, som var ansvarlig for disse beslutningene, blir av Davis omtalt som «the personification of free markets economics as a mask for colonial genocide».⁷³

De samme spørsmål, og de samme referanser til tilsvarende problem-

71. Davis 2001. Interessant nok er begrepet *holocaust* fjernet fra den tyske utgaven, som bærer tittelen *Die Geburt der dritten Welt*.

72. Davis 2001: 31.

73. Ibid: 37–38. Davis siterer også en britisk journalist som dekket de store katastrofene, og som slo fast at når historikere femti år fram i tida skulle bedømme det britiske imperiet, ville «[...] the unnecessary death of millions of Indians be its principal and most notorious monument». Med tanke på den beskjedne plass massesulten i India sist på 1800-tallet har fått hos britiske imperiehistorikere, tok han nok feil.

stillinger når det gjelder Sovjetunionen og Kina, melder seg også i forbindelse med den store hungersnøden i Bengal 1943/44, der mellom to og tre millioner mennesker mistet livet.⁷⁴ Selv om en sykklon var med på å utløse krisen, var fattigfolk allerede under hardt press både av indiske godseiere og britiske kolonimyndigheter. Det gjorde ikke situasjonen lettere at Storbritannias høyeste prioritet var å frakte korn og ris fra India til de allierte troppestyrkene i andre deler av Asia og til fronten i Midtøsten. (Eksport av korn i nødsår for å dekke militære behov har ellers vært framholdt som et typisk trekk for det stalinistiske regimet.) Matmangelen i regionen ble også forverret av at den japanske invasjonen i Burma ble møtt med den brente jords taktikk fra britisk side. Rekvireringen av mat til krigsformål fortsatte uten stans selv da hundretusener ble hardt rammet av sult og sykdommer, og verken i New Delhi eller London lot myndighetene til å bekymre seg. Utenriksminister Leo Amery var lenge av den oppfatning at krisen bare var en «naturlig» reaksjon på befolkningsøkningen. Etter hvert oppfattet han faresignalene, og var særlig bekymret for den synkende moralen blant de mange indiske soldatene. Men i Winston Churchills krigskabinett var det ingen støtte å få, og det nye standardverket om krigen i Asia forklarer det slik:

Quite apart from the demands of war, it is difficult to escape the impression that the War Cabinet was simply hostile towards India. The prime minister believed that Indians were the next worst people in the world after the Germans. Their treachery had been plain in the Quit India movement. The Germans he was prepared to bomb into the ground. The Indians would starve to death as a result of their own folly and viciousness. Churchill got the implicit support of the government's scientific adviser Frederick Lindemann, who seems to have thought that the Bengalis were a weak race and that overbreeding and eugenic unfitness were the basic reasons for the scarcity.⁷⁵

PÅ VEI MOT ET KOMPARATIVT KOLONIPERSPEKTIV?

Selv om det ovenfor er antydnet flere forbindelseslinjer fra afrikansk kolonialisme i Namibia til Auschwitz og Østfronten, der territoriell ekspansjon, rasisme og krise som følge av krig er blant flere fellestrekk, har det også vært innvendt at det er forskjell på å identifisere enkelte strukturelle paralleller og å presse fram en slags rettlinjert (eller teleologisk) kontinu-

74. De klassiske framstillingene av hungersnøden i Bengal er A. Sen, *Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation*, Oxford 1983 og P.R. Greenough, *Prosperity and misery in modern Bengal. The famine of 1943-44*, Oxford 1983.

75. C. Bayly, T. Parker, *Forgotten armies. Britain's armies & the war with Japan*, London 2005: 286.

itet, og at en slik problemstilling i virkeligheten kan bidra til å befeste forestillingen om en særegen tysk mentalitet på bekostning av interessen for det som er felles for alle europeiske kolonimakter.⁷⁶ Det er likeledes en risiko for at en slik konsentrasjon om det som peker framover mot det tredje riket kan forsterke en *holocaust-sentrisk* forskningsretning som velger seg et «paradigmatisk kasus», som alt annet deretter må måles opp mot for at begrepet folkemord skal kunne anvendes. For å si det enkelt: Namibia er mer opplagt en del av europeisk kolonihistorie enn av det tredje rikets forhistorie, og det wilhelminske Tyskland skilte seg langt mindre fra andre vestlige land enn det som Hitler-Tyskland gjorde. Det som utspant seg på slagmarken, i ørkenen og i konsentrasjonsleirene i Namibia, får – for dem det gjaldt – ikke mer betydning av at historikere studerer begivenhetene som en slags forløper til Nazi-Tyskland, og det tredje riket og den andre verdenskrigen ville utvilsomt ha funnet sted selv uten en tysk koloni i Afrika. (Det er selvsagt ikke mulig å overvurdere betydningen av nederlaget under den første verdenskrig, nasjonale ydmykelser, økonomisk krise og en stadig mer ekstrem antisemittisme som gav folkemordet mot jødene distinkte og unike trekk.) Dessuten gjorde andre europeiske kolonimakter seg også skyldig i masse mord og krigsforbrytelser, uten at dette førte til en fascistisk utvikling i hjemlandet.⁷⁷

Hvis det anlegges et mer generelt koloniperspektiv, blir det derimot mer nærliggende å se på fellestrekk i europeisk historie enn å søke etter en tysk *Sonderweg* i Afrika og særtrekk ved en spesifikk tysk mentalitets- og kulturhistorie. En naturlig oppgave for videre forskning vil derfor være å identifisere likheter og ulikheter mellom Namibia og den form for undertrykking og de kriger som andre kolonimakter stod for på 1800-tallet, og da særlig rundt *fin-de-siècle*, for dermed bedre å forstå de omstendigheter som kan føre til ekstrem brutalisering og – i enkelte tilfeller (og i siste instans) – folkemord.⁷⁸ Den «indre koloniseringen» og masseutryddelsen av urfolk i Australia og Nord-Amerika hører hjemme i samme tid og i samme kategori, og her foregår det allerede en omfattende forsk-

76. Dette er noen av grunnene til at vi finner reservasjoner mot «kontinuitetstesen» hos bl.a. Barth 2006 og B. Kundrus, *From the Herero to the Holocaust? Some remarks on the current debate*, *afrika spectrum* 2005, 40, 2: 299–308. For et tilsvarende svar til den siste artikkelen, se R. Kössler, *From genocide to Holocaust? Structural parallels and discursive continuities*, *afrika spektrum* 2005, 40, 2: 309–317.

77. En hypotese kan her være at det franske og britiske imperiet gav et spillerom for rasisme, brutalisering og nasjonal selvforherligelse i mellomkrigstida, mens et Tyskland som ydmykende ble fratatt sine kolonier etter den første verdenskrigen lettere utviklet rasisme innad og territoriell ekspansjon i egen verdensdel.

78. For et oppslag til slik forskning, med fire konkrete eksempler, se Levene 2008: 192–195.

ning. Som nevnt ovenfor er Tanzania og Algerie eksempler som fortjener å bli grundigere belyst, og det samme gjelder Rhodesia, Sør-Afrika, Sudan og Kongo. (I det siste tilfellet tyder mye at befolkningen på kort tid ble halvert til ti millioner.)⁷⁹ Cuba er også nylig behandlet i en grundig studie, med vekt på kolonialisme, krig, internering i konsentrasjonsleirer og utsulting på Cuba sist på 1890-tallet.⁸⁰ Italiensk kolonihistorie har lenge vært et forsømt felt, men det har de siste åra kommet flere bidrag som belyser dødelige interneringer i Libya i flere tiår etter okkupasjonen i 1911.⁸¹ Det samme gjelder kjemisk krigføring i Etiopia i 1935 og størstilte planer om å drive vekk lokalbefolkningen for å gi plass til italiensk bosetting.⁸² På et mer generelt plan er det påvist – med eksempler fra tyske og britiske håndbøker – hvordan kolonikriger ble betraktet av europeiske stater som vesensforskjellige fra andre kriger når det gjaldt gyldigheten av folkerettslige normer.⁸³

Eksempelene vil utvilsomt bli stadig flere i takt med at den komparative folkemordsforskningen blir mer utbredt, og etter hvert som den forskningsmessige energi på dette feltet blir styrket. Nærmere vår egen tid har dessuten krig, internering og tvangsflytting av mesteparten av kikuyubefolkningen i Kenya på 1950-tallet blitt behandlet i ny faglitteratur, der både massevold og høy dødelighet i de mange leirene («etnisk gulag») har blitt dokumentert.⁸⁴ Det er heller ikke bare et spørsmål om overgrep i regi av europeiske stater, men også om Filippinene i den første fasen av USAs kolonisering ved inngangen til 1900-tallet.⁸⁵ I tillegg har japansk kolonisering i Korea og okkupasjon av Kina (1931–1945) blitt gjenstand for drøfting. I det siste tilfellet er Gavin McCormack åpen for å anvende folkemordsbegrepet, men legger til at dette også må få konse-

79. Det nye standardverket er her A. Hochschild, *Kong Leopolds arv. En beretning om grådighet, forferdelser og heroisme i et koloniale Afrika*, Oslo 2002. Uttrykket «Congo holocaust» er brukt i G. Nzongola-Ntalaja, *The Congo from Leopold to Kabila: A people's history*, London 2003: 20.

80. J.L. Tone, *War and genocide in Cuba, 1895–1898*, Chapel Hill 2006.

81. Levene skriver at koloniseringen «[...] culminated in the incarceration of almost its entire Bedouin hill country population into concentration camps», Levene 2008: 195. Ifølge samme forfatter førte dette til at 60 000–100 000 mennesker i en folkegruppe på 225 000 mistet livet.

82. Se flere artikler i R. Ben-Ghiat og M. Fuller (red.), *Italian colonialism*, London 2008 og N. Labanca, Colonial rule, colonial repression and war crimes in the Italian colonies, *Journal of Modern Italian Studies* 2004, 9, 3: 300–315.

83. D. Schaller og J. Zimmerer, Settlers, imperialism, genocide: seeing the global without ignoring the local – introduction, *Journal of Genocide Research* 1998, 10, 2: 2008.

84. C. Elkins, *Imperial reckoning. The untold history of Britain's gulag in Kenya*, London 2005.

85. Levene 2008: 193 bruker uttrykket «military-induced famine» og anslår et tap på minst 200 000 menneskeliv (og kanskje opp mot en million).

kvenser for studier av europeisk kolonialisme og USAs krigføring i Indokina.⁸⁶

Et langt skritt i retning av en komparativ historie med eksempler fra flere verdensdeler, er nå tatt gjennom det grundige samleverket *Kolonialkrige. Militärische Gewalt im Zeichen des Imperialismus*, som sammenlikner en rekke kriger rundt det forrige århundreskiftet (og noen litt nærmere vår tid) både når det gjelder deres forløp, legitimering og måten de ble oppfattet både i sin samtid og i nyere historieskrivning.⁸⁷ Ikke minst er det interessant at ett av kapitlene gir en samlet framstilling av de tyske krigene i Tanzania og Namibia omtrent på samme tid.⁸⁸ Også Jan-Bart Gewald har innledet et omfattende prosjekt for å studere den tyske krigen mot herero- og namabefolkningen i et komparativt perspektiv, der ett av hans foreløpige funn er at mange av de tyske offiserene i Namibia allerede hadde høstet erfaring i Kina og i afrikanske områder som var kolonisert av andre europeiske stater, ikke minst Kongo. Med andre ord: også brutalisering av krigføringen og demonisering av motparten er avhengig av læring, og det er mer tale om en europeisk enn om en særtysk prosess.⁸⁹

Et forskningsprogram som går grundig komparativt til verks for å studere mulige sammenhenger mellom «the rise of the West», kolonialisme og folkemord, er ved flere anledninger etterlyst av Dan Stone, som er en sentral britisk historiker og folkemordsforsker.⁹⁰ Med

86. «However, such measures by other twentieth-century colonialist regimes have not elsewhere been held genocidal. There has been, so to speak, a colonialist exemption, and if that exemption is to be now closed, both logic and morality demand that it be closed against all colonial powers, not just Japan [...] If Japan was genocidal in China or elsewhere in Asia, what then shall we say of the French in Algeria or Indochina, the Americans in Korea and Indochina and the Gulf, the Russians in Chechyna?», G. McCormack, Reflections on modern Japanese history in the context of the concept of genocide, i R. Gellately og B. Kiernan (red.), *The specter of genocide. Mass murder in historical perspective*, Cambridge 2003: 270.

87. T. Klein og F. Schumacher (red.), *Kolonialkrige. Militärische Gewalt im Zeichen des Imperialismus*, Hamburg 2006. Se også B. Vandervort, *Wars of imperial conquest in Africa 1830–1914*, London 1998.

88. S. Kuss, Kriegführung ohne hemmende Kulturschranke: Die deutschen Kolonialkriege in Südwestafrika (1904–1907) und Ostafrika (1905–1908), i T. Klein og F. Schumacher 2006. Den samme diskusjonen føres hos Schaller 2008.

89. J. Gewald, *Learning to wage and win wars in Africa: A provisional history of German military activity in Congo, Tanzania, China and Namibia*, Leiden 2005 (African Studies Center).

90. «No responsible historian will argue that colonial genocide and the Holocaust are the same; yet they should be seen as a continuum of practices and racistdriven territorial expansion that have characterised the 'rise' of the modern West. Viewing the Holocaust in this broader context does not mean understating its horror or downplaying its significance [...]», D. Stone, *History, memory and mass atrocity. Essays on the Holocaust and genocide*, London 2006: 190. Se særlig kapittel 10: Britannia waives the rules: British imperialism and Holocaust memory.

utgangspunkt i markeringen av Holocaust Memorial Day, ikke minst i skoleverket, peker han på kontrasten mellom den store oppmerksomheten som folkemord under det tredje riket har fått i Storbritannia og den beskjedne oppmerksomheten som – i alle fall inntil ganske nylig – ble viet de mørke sider ved britisk imperialism. (Mellom 1803 og 1901 var Storbritannia involvert i 50 kolonikriger av et betydelig omfang.) Stone minner også om at Hitler ved flere anledninger gav uttrykk for sin beundring for det britiske imperiet, som han bl.a. så på som et utmerket eksempel på rasebevissthet og rasestolthet. Ikke uten grunn ble Ministeriet for østområdene bygd opp etter modell fra India Office i London.

Mens den plass som er viet holocaust i praksis kan ha tjent som en form for «screen memory» (eller *Deckerinnerung* i freudiansk forstand) som aktivt fortrenger kunnskapene om ofrene for britisk kolonialisme, er det Dan Stones optimistiske konklusjon at både innsikt, empati og forskningsmetoder som springer ut av holocauststudier kan befrukte en tilsvarende oppmerksomhet omkring britisk kolonihistorie. Etter hans oppfatning er tida nå mer enn moden for å utforme en teori om folkemord som trekker inn historisk kontekst (slik som slaveri, imperialism, rasisme og nasjonalisme) uten å se bort fra de unike omstendigheter som også foreligger. I et slikt komparativt perspektiv er det nærliggende å lete etter felles kolonitrek i form av territoriell ekspansjon, jordokkupasjon, tvangsarbeid, rasisme og «avhumanisering» av motparten i en krig, dvs. temaer som er berørt i denne artikkelen. Samtidig er det en minst like viktig utfordring å forklare hvorfor kolonimyndighetene i enkelte tilfeller – slik som Namibia – overskred en grense ved å gjøre seg skyldig i det som etter FN-konvensjonens legale definisjoner – eller bredere samfunnsvitenskapelige definisjoner – kan omtales som folkemord.⁹¹ Kanskje vil dette begrepet også bli brukt om langt flere tilfeller etter hvert som koblingen mellom kolonihistorie og folkemordsforskning fører til grundigere studier, slik at fagfolk innenfor begge retninger kan stimulere hverandre. Det er samtidig en tendens til at begrepsmessige sperrer mot å bruke betegnelsen folkemord om annet enn det jødiske Holocaust – samt kanskje Armenia og Rwanda – er på vikende front, selv om det fortsatt er mange som av fag-

91. Et forsøk på å finne forklaringer på en slik kumulativ radikaliserings underveis i kolonikriger gjøres i Schaller, Zimmerer 2008, der de bl.a. ser på faktorer som dyptgripende kriser i selve imperieprosjektet og en overgang til krigføring under ledelse av krefter som manglet moralske eller andre betenkeligheter mot en total utryddelsesstrategi.

lige (og ikke fullt så faglige) grunner stritter imot.⁹² Det er derfor ingen dristig spådom at forskningen i de neste åra vil åpne for en mer åpen, inkluderende og komparativ tilnærming. Forhåpentlig har denne artikkelen vist at en slik utvikling allerede er på vei, men at det fortsatt er mange uavklarte spørsmål både når det gjelder realhistorie, begrepsavklaringer og forståelsesrammer.

92. «The question of colonial genocide is disturbing, in part because it increases the number of mass murders regarded as genocide, and in part, too, because it calls into question the Europeanization of the globe as a modernizing project. Where the descendants of perpetrators still comprise the majority or large proportions of the population and control political life and public discourse, recognition of colonial genocides is even more difficult, as it undermines the image of the past on which national identity is built. The neglect or outright rejection of colonial genocides however borders on the apologetic, if it is not outright denialist», *ibid.*: 197.